

**ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ 90 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ**

«Ә.ТЕНИШЕВ КЕҢІСТІГІ: ТҮРКІТАНУ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМДАҒЫ ҒҰМЫР»

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ КОНФЕРЕНЦИЯ

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

**Қазақстан Республикасы
25-26 сәуір Алматы, 2024**

**THE COLLECTION OF MATERIALS OF THE
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND THEORETICAL CONFERENCE**

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED to the 90th
ANNIVERSARY of KAZNU AL-FARABI**

«E.TENISHEVSKY SPACE: TURKOLOGY and SCIENTIFIC LIFE»

**Republic of Kazakhstan,
25-26 april Almaty, 2024**

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ

ПОСВЯЩЁННОЙ К 90-ЛЕТИЮ КАЗНУ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ

**«Ә.ТЕНИШЕВСКОЕ ПРОСТРАНСТВО: ТҮРКОЛОГИЯ И ЖИЗНЬ В
НАУКЕ»**

**Республика Казахстан
25-26 апрель Алматы, 2024**

Xujamkulova Maxbuba Bobonazarovna
Mashrabov Zarif
Tashkent, Өzbekiston
BADIIY ASARLARNING PRESUPPOZITIV TAHLILI.....77

Авакова Р.А.
Айтқулова Г.А.
Қожабекова Р.Т.
Алматы, Шымкент, Қазақстан
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЕҢБЕКҚОРЛЫҚ\ ЖАЛҚАУЛЫҚ» КОНЦЕПТІНІҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ МАЗМҰНЫ.....84

Бектемирова С.Б
Акимешева Ж.А.
Досанова А.М.
Алматы, Қазақстан
ЯКУТ ФРАЗЕОЛОГИЗМІ: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....90

Пуас К.С.
Almaty, Kazakhstan
ALTAIC LANGUAGES AND SOLIDARITY OF THEIR MORPHOLOGICAL
STRUCTURE.....98

Бүркітбаев Ш.Д.
Шарғынова А.Е.
Алматы, Қазақстан
СОҒДЫ ЖАЗУЛЫ КӨНЕ ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ МӘТІНДЕРДЕ КЕЗДЕСЕТІН
БУДДА ДІНІНЕ ҚАТЫСТЫ ТЕРМИНДЕРГЕ АНЫҚТАМА (СЕКІЗ ЙҮКМЕК
ЙАРУК МӘТІНІ НЕГІЗІНДЕ).....101

2 ЕУРАЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАСЫНДАҒЫ ЭПОС **ЖӘНЕ ЭПОСТЫҚ ТУЫНДЫЛАР**

Хамраева Рано Ражабовна
Термез, Узбекистан
АЙЗЕК АЗИМОВ – ПИСАТЕЛЬ ФАНТАСТ. АНАЛИЗ НАУЧНО-
ФАНТАСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ АЙЗЕКА АЗИМОВА.....121

Saatova Surayyo Ismailovna
Toshkent, O'zbekiston

Gopal, D (2019). *Similarity and representations in sonorant phonology.*,
search.proquest.com,
<https://search.proquest.com/openview/81903f6edbe4e8cbae700765e0767d66/1?pq-origsite=gscholar&cbl=18750&diss=y>

FTAMP 16.21.25

Ш.Д. Бүркітбаева, Шарғынова А.Е.
Әл – Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
түркітану және тіл теориясы
кафедрасы
e-mail: burkitbaeva.1975@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8235-4213>

**Соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде кездесетін
будда дініне қатысты терминдерге анықтама
(Секиз йүкмек йарук мәтіні негізінде)**

Аңдатпа. Мақалада соғды жазулы көне түркі тіліндегі мәтіндерде кездесетін будда дініне қатысты терминдерге анықтама беріледі. Көне ұйғыр тілінде жазылған бұл еңбектер негізінен діни аударма мәтіндер болғандықтан дін шыққан елдің тіліндегі діни терминдер, дұғалар, аяттар көптеп кездеседі. Ата-бабаларымыздан қалған асыл мұраларды оқып-үйреніп, ана тілімізде ғылыми айналысқа енгізу үшін бұл терминдердің де түп-төркінін білу шарт. Мақаланың мақсаты көне ұйғыр жазулы аударма әдеби жәдігерлерде жиі кездесетін діни терминдердің (оның ішінде будда дініне қатысты) мағынасын түсіндіріп, анықтамалығын беру. Мақаламызда ғылым әлемінде кең танымал будда дінін уағыздайтын «Секиз йүкмек йарук» сутрасындағы діни терминдерді пайдаландық. Мақаланың өзектілігі бұл тақырып қазақ ғылымында қазақ тілінде бұрын-соңды қолға алынбаған, ғылыми айналысқа түспеген. Жұмысты жазу барысында Хаджер Тоқйүректің «Eski Uygur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» (Көне ұйғыр түрікшесінде Буддизм және Манихейзм терминдері), С. Клоусонның «An Etimological Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish» (Түркілердің 13 ғасырға дейінгі этимологиялық сөздігі), Мұрат Элмалының «Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikayesi» (Көне ұйғыр тіліндегі алты тісті піл хикаясы), және М. Өлмездің «Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri» (Көктүрікше және көне ұйғыр дәрістері) еңбектері пайдаланылды. Мақалада салыстырмалы-тарихи, топтау, талдау, аудару әдіс-тәсілдері қолданылды. Бұл мақаланы «Қазақ әдебиеті тарихы», «Түркі әдебиеттері тарихы», «Түркітануға кіріспе», «Әлем әдебиеттері тарихы» пәндеріне көмекші оқу құралы ретінде пайдалануға болатындықтан практикалық және теориялық маңызы өте зор.

Түйін сөздер: көне ұйғыр тілі, соғды жазуы, будда діні, діни терминдер, көне түркі әдебиеті

Аннотация. В статье дается определение терминов, относящихся к буддизму, встречающихся в древнетюркских текстах, написанных согдийской письменностью. Эти произведения, написанные на древнеуйгурском языке, в основном представляют собой религиозные переводные тексты, поэтому в них много религиозных терминов, молитв и стихов на языке страны, где зародилась религия. Необходимо знать происхождение этих терминов, чтобы изучить бесценное наследие, оставленное нашими предками, и

внедрить его в научную деятельность на родном языке. Цель статьи - объяснить значение религиозных терминов (в том числе связанных с буддизмом), часто встречающихся в переводных литературных реликвиях древней уйгурской письменности, и дать справочник. В нашей статье мы использовали религиозные термины из сутры «Секиз юкмек ярук», проповедующей широко известный в мире науки буддизм. Актуальность статьи заключается в том, что данная тема на казахском языке никогда не поднималась в казахстанской науке, не изучалась научно. При написании работы «Eski Uyghur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri» («Термины буддизма и манихейства на староуйгурском тюркском языке») Хаджера Токюрека, «An Etimolojical Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish» (Этимологический словарь турецкого языка до тринадцатого века) С. Клоусона, «Eski Uyghurca Altı Dişli Fil Hikayesi» Мурата Элмалы и М. Олмеза. «Köktürkçe ve Eski Uyghurca Dersleri» (Древнетюркские и древнеуйгурские лекции) были использованы. В статье использованы сравнительно-исторический, группировочный, аналитический и переводческий методы. Данная статья имеет большое практическое и теоретическое значение, так как может быть использована в качестве вспомогательного учебного пособия по предметам «История казахской литературы», «История тюркской литературы», «Введение в тюрковедение», «История мировой литературы».

Ключевые слова: древнеуйгурский язык, согдийская письменность, буддизм, религиозные термины, древнетюркская литература.

Annotation. The article gives a definition of the terms related to Buddhism, found in ancient Turkic texts written in Sogdian script. These works, written in the ancient Uyghur language, are mainly religious translated texts, so they contain many religious terms, prayers and poems in the language of the country where the religion originated. It is necessary to know the origin of these terms in order to study the invaluable heritage left by our ancestors and introduce it into scientific activity in our native language. The purpose of the article is to explain the meaning of religious terms (including those related to Buddhism), which are often found in translated literary relics of ancient Uyghur writing, and to provide a reference book. In our article, we used religious terms from the "Sekiz Yukmek Yaruk" Sutra, which preaches Buddhism, which is widely known in the world of science. The relevance of the article lies in the fact that this topic in the Kazakh language has never been raised in Kazakh science, has not been studied scientifically. When writing the work "Eski Uyghur Türkçesinde Budizm Ve Manihaizm Terimleri" ("Terms of Buddhism and Manichaeism in the Old Uyghur Turkic Language") by Hazher Tokyurek, "An Etimolojical Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish" by S. Clauson, "Eski Uyghurca Altı Dişli Fil Hikayesi" (The Old Uighur Six-Toothed Elephant Story) by Murat Elmaly and M. Olmez. 'Köktürkçe ve Eski Uyghurca Dersleri' (Old Turkic and Old Uyghur lectures) were used. The article uses comparative-historical, grouping, analytical and translation methods. This article is of great practical and theoretical importance, as it can be used as an auxiliary teaching aid in the subjects "History of Kazakh Literature", "History of Turkic Literature", "Introduction to Turkic Studies", "History of World Literature".

Key words: ancient Uyghur language, Sogdian writing, Buddhism, religious terms, ancient Turkic literature.

Кіріспе

I және II Түркі қағандықтары құлағаннан кейін, олардың орнына құрылған, ғылым әлеміне Ұйғыр қағандығы деген атпен танылған III Түркі қағандығы кейіннен екіге бөлінеді. Олар тарихта Бозқыр Ұйғыр қағандығы және Хочо Ұйғыр қағандығы атауларымен белгілі. Ұлы Жібек Жолы бойындағы Хами, Хочо, Бесбалық қалаларында өмір сүрген түркілер әрлі-берлі өткен керуендердің арқасында әлеммен байланыста болып, жер-жерде

болып жатқан жаңалықтардан құлағдар болып отырған. Бұл олардың көздері ашық, көкіректері ояу, жан-жақты болуына үлкен ықпал еткен. Сондай-ақ, осындай әлеммен араласудың нәтижесінде Ұйғыр қағандығындағы түркілер бірнеше діни наным-сенімді де қабылдағанын білеміз. Ағылған керуен жолдарымен келген будда, манихей, христиан діндерін насихаттайтын еңбектерді өз тілдеріне де көптеп аударған. Осының нәтижесінде аударма әдебиет қалыптасқан. Көне түркілерден қалған жазба ескерткіштердің ішінде Ұйғыр қағандығы дәуірінен қалған жазба еңбектердің үлесі басым. Бұл еңбектер негізінен аударма мәтіндер. Көпшілігін будда және мани дінін қабылдаған түркілердің соғды, қытай, тохар, санскрит, тибет тілдерінен аударған діни мәтіндері құрайды. Көне ұйғыр тілінде жазылған жазба ескерткіштердің жазылған уақыты 9 ғасырдан басталады деп білеміз. Әрине, оған дейін де Көне Түркі қағандықтарынан қалған тасқа қашап жазылған жазба ескерткіштеріміз бар. Дегенмен, бізге жеткен әдеби тіл қалыптастырған әдеби жазба ескерткіштер болған жоқ. Көне ұйғыр қағандығынан қалған жазба ескерткіштер түркілердің әдеби, мәдени тіл қалыптастырған алтын дәуірінен хабар беретін қолжазбалар ретінде аса құнды. Ұйғыр қағандығы жазба ескерткіштері арасында будда дініне байланысты мәтіндер үлкен рөл ойнайды. Өйткені, 762 жылы ресми дін ретінде қабылданған манихеизмге байланысты қолжазбаларға қарағанда буддизмге байланысты еңбектер өте көп. Ал, христиан дінінің несториан тармағын ұстанған түркілерден қалған жазба нұсқалар саны өте аз. Будда діні біздің эрамыздан бұрынғы 563-483 жылдарда өмір сүрген Үндістандық Гаутама Будда атты кісі тарапынан құрылған дін. Тәңіріні қабылдамайтын будда дінінің бес негізгі ережесі бар. Олар: 1. Адам өлтірмеу; 2. Өтірік айтпау; 3. Арақ ішпеу; 4. Ұрлық жасамау; 5. Басқа біреудің әйелін алмау. Осы ережелердің барлығын орындаған будда дінін ұстанған кісі Нирванаға (будданың шыңына яғни жұмаққа барады) жетеді деп есептейді. Ал, мани дініне келсек манихейзм 216-277 жылдар арасында өмір сүрген Мани есімді кісі құрған дін болып табылады. Мани христиандық, зороастризм және бұрқаншылдықтың ең дұрыс деген тұстарын топтастырып, өз жүйесін құрған. Зороастризм поптары манихеизмнің күшейіп бара жатырғанынан қорқып Маниді өлтіргізеді. Мани діні қарама-қарсы күштердің бір-бірімен арпалысынан тұрады. Қара мен ақтың, жақсы мен жаманның, жарық пен қараңғының бір-бірімен күресінен тұрады. Дұға айту, ораза тұту, күнә шығару, жанды нәрселерді өлтірмеу, ішімдік ішпеу, қараңғылықтың ішіндегі жарықтың сәулелерін құтқару, т.б. игі істерді жасау мани дінінің негізгі қағидалары болып табылады. Манихейзм III ғасырдан бастап өзінің туған жері Вавилоннан бастап сол заманның барлық елдері мен аймақтарына тез тараған дін. VI ғасырда христиан діні пайда болғаннан кейін әлсірей бастайды. Кейін мүлде жойылады. Бірнеше дінді кеңінен қолданған Ұйғыр қағандығындағы түркілер қалған діни аударма әдебиетте кездесетін діни терминдер саны да өте көп. Ұйғырлар дәуірінен қалған көне түркі әдеби ескерткіштерді оқуға, үйренуге талпынған кісіге бұл діни терминдерді білген